

15

Onbuigzame titaantjes: generationele verscheidenheid in de civil society

Joep de Hart, Pepijn van Houwelingen en Paul Dekker

15.1	Van leeftijdsmix tot generatie nix	327
15.2	Veranderingen in de christelijke godsdienstigheid	328
15.3	Vrijwilligerswerk en verenigingsleven: een <i>long civic generation</i> ?	334
15.4	Politieke betrokkenheid en participatie: een 'protestgeneratie'?	342
15.5	Tot slot	350
	Noten	352
	Literatuur	354

Bijlagen (te vinden via www.scp.nl bij de desbetreffende publicatie)

Samenvatting

In hoeverre verschilt de religieuze, maatschappelijke en politieke betrokkenheid tussen opeenvolgende generaties?

Ontkerkelijkheid manifesteert zich op zijn minst sinds een eeuw in ons land. In de jaren zestig en zeventig ontwikkelde de jeugd zich van achterhoede tot koploper in de kerkverlating. Ontkerkelijkheid is vooral een cohortverschijnsel. Het percentage kerkleden is laag onder de geboortecohorten die opgroeiden tijdens of na de Tweede Wereldoorlog. De alternatieve wereld van de nieuwe spiritualiteit is geen typisch baby-boomerverschijnsel en oefent niet alleen aantrekkingskracht uit op buitenkerkelijken. Net als in de Verenigde Staten kan er ook in Nederland worden gesproken van een *long civic generation* die zich kenmerkt door een relatief grote maatschappelijke inzet. Deze generatie is wel ongeveer vijftien jaar later geboren dan haar Amerikaanse tegenhanger en bevat ook de babyboomers. Pas bij de cohorten na 1960 neemt de kans dat men bijvoorbeeld minstens een kwartier per week vrijwilligerswerk verricht aanzienlijk af. Ten slotte is het opvallend dat een aantal traditionele organisaties, zoals politieke partijen en vakbonden, te maken hebben met een sterk vergrijzend ledenverband. Blijkbaar zijn vooral jongeren tegenwoordig moeilijker te enthousiasmeren voor lidmaatschap van dit soort traditionele instituties.

Mensen die zijn geboren in de jaren vijftig zijn het meest tot protesteren geneigd en hebben het vaakst gebouwen bezet of zouden bereid zijn dit te doen. In zoverre kan er dus gesproken worden van een protestgeneratie. Vergeleken met andere cohorten is de politieke interesse van dit cohort ook groot. Verder valt op dat na 2002, waarschijnlijk in de nasleep van Fortuyn, bij alle generaties zowel de politieke interesse als het verlangen naar sterke leiders fors is toegenomen.

15 Onbuigzame titaantjes: generationele verscheidenheid in de civil society

15.1 Van leeftijdsmix tot generatie nix

Van oude cultuurkritische Sumerische kleitabletten (meer dan 2000 jaar v.C.), jeremiades van oudtestamentische profeten (600 v.C.), aan Socrates toegeschreven norse terzijdes (400 v.C.) en passages uit de Annalen van Tacitus (100 v.C.) tot de ‘maatschappelijk verwilderde massajeugd’ waarnaar de regering begin jaren vijftig onderzoek liet doen,¹ de ‘weerspannige opgeschoten jongeren’ die als ‘nozems’ de geschiedenis zouden ingaan² en hedendaagse hangjongeren: heel dikwijls wordt zorg om de moraal en de roep om een beschavingsoffensief geprojecteerd op wat zich aandient als een nieuwe generatie. Maar ook het omgekeerde komt voor. De kunsthistorie en politieke geschiedenis staan bol van oude generaties die aan de kant zijn gezet door jongeren, en ook religieuze hervormingen en nieuwe religieuze bewegingen kwamen vaak vooral op gang door hun grote aantrekkingskracht op jongeren.

Daarmee is nog niets gezegd over de inhoud van de disputen. Het stereotype bijvoorbeeld dat het de ouderen zijn die worden gedreven door nostalgie naar de sneeuw uit vroeger tijd houdt lang niet altijd stand.³ ‘When I was young it was the current belief that youth is progressive by nature. This has since proved to be a fallacy’, schreef Karl Mannheim (1999: 35). Volgens hem was de jeugd naar haar aard progressief noch conservatief, maar wel in beginsel bereid elk nieuw begin te ondersteunen.⁴ En daarbij de nodige ijver aan de dag te leggen: radicalisering is geen ongebruikelijk verschijnsel bij jeugdbewegingen (o.a. Hagendoorn en Janssen 1983). Het beeld van de jeugd als ‘seismograaf’ (Prakke 1960) van culturele veranderingen voedt het idee van een voortdurende generationele vernieuwing. ‘Elke generatie maakt zich vrolijk over de oude modes, maar volgt de nieuwe met religieuze devotie’, noteerde Henry Thoreau in 1854 in zijn *Walden* (Thoreau 2006: 43). Wat beklijft er van deze vernieuwingsdynamiek? Dat is de vraag voor dit hoofdstuk.

Evenals in hoofdstuk 4, het andere hoofdstuk over de civil society in dit rapport, komen drie onderwerpen aan bod: religieuze betrokkenheid, vrijwilligerswerk en verenigingsleven, en politieke participatie en houdingen. Dit keer gaat het niet om ouders en kinderen maar om de vraag in hoeverre veranderingen op deze terreinen in Nederland in de afgelopen decennia herleidbaar zijn tot verschillen tussen geboortecohorten of generaties. Als ‘generatievervanging’ effecten heeft, is vervolgens de vraag waarom de geboortecohorten verschillen: zijn er bepaalde generatievormende gebeurtenissen en ervaringen aannemelijk of is er veeleer sprake van gestage sociaaldemografische veranderingen zoals de stijging van het opleidingsniveau? En zeker zo interessant als de achtergronden zijn de gevolgen: hoe verandert de leeftijdssamenstelling van groepen betrokkenen en participanten in de civil society en wat zou dat voor maatschappelijke en politieke gevolgen kunnen hebben?

15.2 Veranderingen in de christelijke godsdienstigheid

‘Het vrome geslacht stierf uit,’ zo oordeelde Theognis van Megara (zesde eeuw v.C.) in een van zijn lamentaties; ‘en evenmin als voor de rechtsregels is er nog achting voor de heilige gewoonten’, voegde hij er in één adem aan toe.⁵ De waarneming dat de oude religieuze gebruiken eroderen en het vooral de jongste generatie is die de oude rituelen niet langer volvoert, is van alle tijden, en klachten over de godsdienstige laauwheid en eigenzinnigheid van het volk hebben ook in ons land een respectabele traditie. Ze werden steeds weer geuit, ook honderd jaar geleden, toen de verzuiling vol op stoom was gekomen en er op het eerste gezicht nog weinig tekenen van ontkerkelijking waren. ‘Zij hielden meer van hunne dijken dan van hunne kerken, omdat hunne dijken eene schepping waren van hun eigen brein, hunne kerken slechts eene van buiten geleerde les’, schamperde Busken Huet bijvoorbeeld. ‘Waar nooit één dijk onvoltooid bleef, daar worden de verwaarloosde of in den steek gelaten kerkgebouwen schier bij honderdtallen aangetroffen’ (Busken Huet 1882: 430).

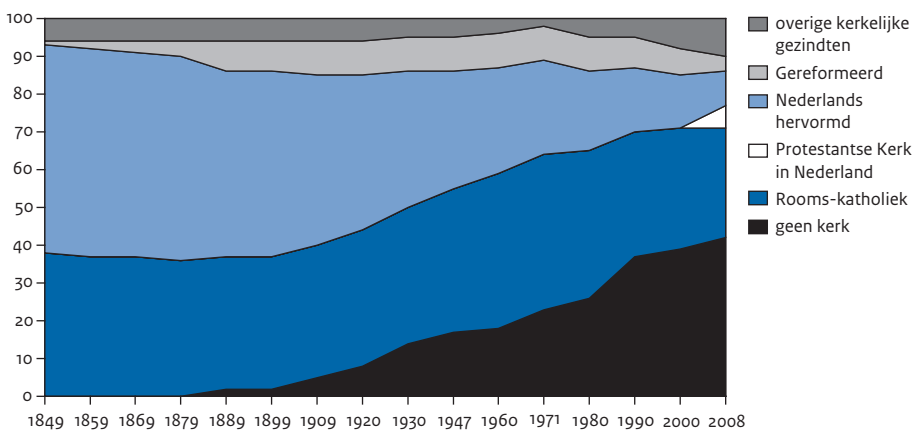
Die situatie is vandaag de dag niet verbeterd. Het dagblad Trouw bestempelde het enkele jaren terug tot ‘een land van lege kerken’. Nederland telt nog zo’n 4200 kerken, naar verwachting zullen er daarvan zo’n 1200 op de nominatie voor sloop of verbouwing tot een andere bestemming komen te staan. Sinds 2006 is de Task Force Toekomst Kerkgebouwen’ actief en – geheel in de geest van Busken Huet – wordt daar gesproken over een Deltaplan voor behoud van kerkgebouwen. Verschillende kranten (behalve Trouw ook bijvoorbeeld het Friesch Dagblad en het Reformatorisch Dagblad) wijdden series aan de kerkelijke leegstand, terwijl de genoemde taskforce ook in de kolommen van een lifestyle magazine als *Happinez* doordrong.⁶

Nog niet zo heel lang geleden zag het er allemaal anders uit; tijdens de hoogtijdagen van de verzuiling, die reiken tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw, organiseerden de grote kerken nog met regelmaat en *himmelhoch jauchzend* hun massale toogdagen. Soort zocht soort. Een fijnmazig netwerk van maatschappelijke instellingen dat zich uitstreekte over tal van levensterreinen hield de achterban binnen het gezichtsveld van de geestelijkheid en verschaft de mogelijkheid de kanseltheologie met andere middelen voort te zetten. In de loop van de daaropvolgende twee decennia veranderde er veel en ontwikkelde ons land zich, via een drastische kerkelijke drainage en massaal loslaten van kerkelijke leerstellingen, van de internationale hekkensluiter tot de kopgroep in het ontkerkelijgingsproces. De onvermoede mogelijkheden die zich aandienen via een nieuw consumptiepatroon zorgden ook daarvoor al, in de knusse microkosmos van het prototypische jaren vijftig gezin, voor de nodige beroering (Righart 1995: 87-94). En ook op het christelijke erf waren de eerste bladeren gaan ritselen. Volgens Schuyt en Taverne lag in de stijging van het onderwijsniveau in de naoorlogse periode een belangrijke kiem van de groeiende levensbeschouwelijke mondigheid en latere deconfessionalisering, en vond in de jaren vijftig een ‘stille revolutie’ plaats, waarbij de zuilen aan de basis de eerste tekenen van afbrokkeling begonnen te vertonen (Schuyt en Taverne 2000: 250-256; vgl. Akkerman en Stuurman 1985).

Al lang daarvoor echter, en zelfs in de dagen van Busken Huet, rommelde het achter de toen ogenschijnlijk nog onbewolkte horizon. De uitslagen van de volkstellingen maken duidelijk dat het aantal buitenkerkelijken in de nadagen van de naoorlogse herzuiling al gedurende meer dan anderhalve eeuw gestaag aan het oplopen was: als percentage van de bevolking groeide het van een luttele 0,3% in 1879 (12.000 personen op een bevolking van ruim 4 miljoen), via 1,5% in 1889, naar 2,3% in 1899 (figuur 15.1).

Figuur 15.1

Verdeling van de bevolking over de grote godsdienstige richtingen in ons land en het aandeel buitenkerkelijken, 1849-2008 (in procenten)^a

a De cijfers tot en met 1971 zijn gebaseerd op volkstellingen.

Bron: CBS (StatLine)

Werd van het geboortecohort 1853-1862 nog iedereen met een kerkelijke gezindte geboren, vanaf het cohort 1863-1872 was dat niet langer het geval. In 1909 viel 5% van de bevolking als buitenkerkelijk te betitelen, een percentage dat steeg naar bijna 8% in 1920, 14% in 1930 (voor het eerst werd het aantal van 1 miljoen overschreden), 17% in 1947 en 18% in 1960, om vervolgens in 1971 de 24% te bereiken. Vooral de Nederlands-hervormden betaalden de prijs: de ontkerkelijking begon bij hen, om zich daarna uit te breiden naar de meer vrijzinnige protestantse kerkgenootschappen. Tussen 1879 en 1909 laag het aandeel onkerkelijken het hoogst in Friesland, na 1920 nam Noord-Holland de leidende positie over; in de eerste fase ontkerkelijkten de handarbeiders en laaggeschoolden, daarna (vanaf 1912) vooral de hoofdarbeiders en hogeropgeleiden (Knippenberg 1992; Knippenberg en De Vos 2008).

De ontkerkelijking was geen uniform proces. Zij kende een verschillend verloop bij uiteenlopende bevolkingsgroepen en werd gekenmerkt door tempowisselingen (tabel 15.1). Na een forse versnelling in de aanloopfase van 1879-1889 gaven ook de jaren rond de

vorige eeuwwisseling en het tijdvak 1920-1930 een tempoverhoging te zien; de periode sinds 1990 wordt – volgens de cijfers van het CBS – daarentegen weer gekenmerkt door een duidelijke afname.

Tabel 15.1

Tempowisselingen in de ontkerkelijking, 1879-2008 (in indexcijfers)^{a, b}

	indexcijfer
1879-1889	471
1889-1899	155
1899-1909	220
1909-1920	157
1920-1930	185
1930-1947	118
1947-1960	108
1960-1971	129
1971-1980	110
1980-1990	146
1990-2000	105
2000-2008	105

a Weergegeven is de verandering in het percentage buitenkerkelijken per historisch tijdvak (1879-1889, 1889-1899 enz.); het percentage van het beginjaar van een periode (1879, 1889 enz.) is gesteld op 100.

b De cijfers tot en met 1971 zijn gebaseerd op volkstellingen.

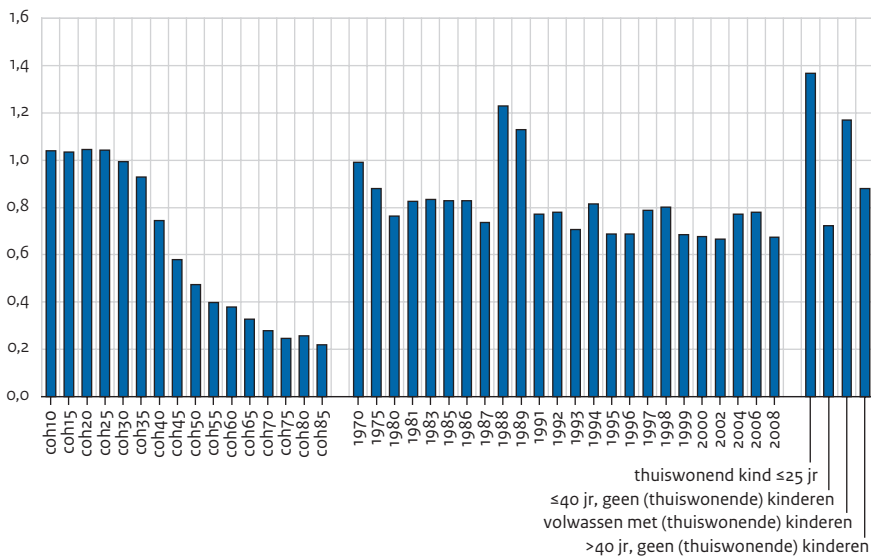
Bron: CBS (StatLine)

Niet alleen in enquête-uitkomsten, ook in de verhalen die uit de mond van (voormalige) gelovigen werden opgetekend, komen de jaren zestig en zeventig zeer dikwijls naar voren als een scharnierperiode in de godsdienstige ontwikkelingen. De best vergelijkbare statistische gegevens voor het cruciale tijdvak 1966-1979 leveren de *God in Nederland*-onderzoeken die in deze jaren werden gehouden. Er mag dan vaak de staf zijn gebroken over de godsdienstige betrokkenheid van het jongste deel der natie, tabel B15.3 in de bijlage (te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport) laat zien dat dit halverwege de jaren zestig nog de meest kerkse groep onder de bevolking vormde. In de periode daarna ontwikkelden de jongste leeftijdscategorieën zich vervolgens tot koplopers in het ontkerkelijkingproces. Bij de relatief grote distantie ten aanzien van het kerkelijk leven onder de jeugd voegden zich in latere jaren ook de leeftijdsgroepen tussen 35 en 54 jaar. Bij de meest recente editie van de *God in Nederland* reeks (2006/7) liep de scheidslijn tussen de Nederlanders van 50 jaar en ouder en hun jongere landgenoten, en stak vooral het percentage kerkleden onder de 65-plussers (61%) scherp af tegen dat onder de gehele bevolking (37%) (Bernts et al. 2007). Dit betekent dat *in religiositas* de grootouders doorgaans een aparte positie zullen innemen binnen families en dat de overeenkomsten tussen ouders en kinderen relatief groot zijn.

Het effect dat leeftijd, periode en geboortecohort hebben op het kerklidmaatschap is af te lezen in figuur 15.2. Daarin staan de resultaten van een zogenaamde APC (Age-Period-Cohort) analyse weergegeven. Ze maken duidelijk dat de kans dat men is aangesloten bij een kerk bij latere geboortecohorten sterk afneemt (de relatieve kansenverhoudingen slinken tot ver onder de 1,0) en dat de afname vooral geldt voor de naoorlogse generaties. Het periode-effect (de tijdsgeslacht die alle generaties tegelijk beïnvloedt) is minder sterk. Verder zijn thuiswonende jongeren en ouders met kinderen vaker lid dan respondenten zonder kinderen. De cohorteffecten domineren (de corresponderende sheafcoëfficiënt is hier verreweg het grootst).

Figuur 15.2

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op het lidmaatschap van een kerkgenootschap of godsdienstige groepering (in relatieve kansenverhoudingen)^a

- a Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1966, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,26 voor cohorteffecten, 0,08 voor periode-effecten en 0,10 voor levensfase-effecten.

Bron: Interact bv (God in Nederland 1966); C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970); SCP (cv'75-'08)

In kringen van sociale wetenschappers die liever een substantiële definitie van religie hanteren (met als kern het geloof in een God, hogere macht of kracht, of buitenzintuiglijke werkelijkheid) wordt kerkelijkheid – de institutionele gedaante die religie vooral in de westerse cultuursfeer heeft gekregen – veelal gezien als een

historische gestalte van het meer algemene verschijnsel van religie. Ook die kern raakte aangetast: de veranderingen in de afgelopen halve eeuw bleven niet beperkt tot de religieuze organisatiestructuur, maar strekten zich eveneens uit over de geloofsinhoud. Het geloof in een persoonlijke, 'supranaturalistische' God met wie de mens een relatie onderhoudt en die de enige bron van godsdienstige kennis vormt, een belangrijk denkbeeld binnen de christelijke geloofstraditie, brokkelde sterk af tussen 1966 en 1979, het meest onder de jeugd, en maakte vooral plaats voor een in aanhang toenemend 'ietsisme' en agnosticisme. De latere *God in Nederland*-onderzoeken (van 1996 en 2006) geven sinds eind jaren zeventig vooral een groei van het aantal agnosten en atheïsten te zien. De oudste leeftijdsgroep is vandaag de dag de belangrijkste drager van het geloof in een persoonlijke God (33% tegen 23% in de hele bevolking), 'ietsisten' zijn licht oververtegenwoordigd bij de groep van 45-64 jaar (43% tegen 36%) en religieuze twijfelaars moeten we vooral zoeken onder de jongste leeftijdsgroep van 17-24 jaar (41% tegen 27%). Voor de atheïsten (14%) komt geen duidelijk leeftijdsprofiel naar voren (zie B15.4 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

Sinds de jaren zestig nam het geloof in andere centrale christelijke leerstukken eveneens sterk af, zoals het beeld van Christus als door God gezonden, de visie op de Bijbel als het woord van God en het geloof in een leven na de dood. Des te opvallender dat vandaag de dag het percentage dat zegt zich als een gelovig mens te beschouwen ongeveer hetzelfde is als 30 jaar geleden (al is men daar wel minder stellig over geworden): ruim 60%. Dat suggereert al dat zich waarschijnlijk nieuwe inhouden voor het oude geloof aan het ontwikkelen zijn. Een eerste kanttekening is dan ook dat de afbrokkeling van het vertrouwde gezicht van de religie niet hoeft neer te komen op het verdwijnen van religie. Het is niet zo dat wie zich afwendde van de traditionele geloofsformules daarmee tot uitgesproken ongelof verviel, veel vaker resulteerde de afwending in toegenomen twijfel en onzekerheid, in meer diffuse geloofsinhouden ook. De ontkerkelijking trof verder niet alle kerken in gelijke mate. Behalve kerken die steeds leger en grijzer worden (de grote en meer vrijzinnige kerken), zijn er ook die tot op heden een grote mate van stabiliteit vertonen. Het gaat dan om een aantal kleine, zeer behoudende kerkgenootschappen, die bovendien qua leeftijdsopbouw een veel meer gemêleerd beeld vertonen dan de voornoemde sterk vergrijzende grote kerken. Er zijn zelfs groeikerken, zoals de evangelische en pinkstergemeenten, die veelal gekenmerkt worden door een uitgesproken jeugdig profiel. In veel gevallen gaat het hier om zogenaamde migrantenkerken. Een tweede kanttekening heeft betrekking op een ontwikkeling die aangeduid zou kunnen worden als de modularisering van de christelijke traditie: de afbrokkeling van de christelijke traditie als één coherent geloofssysteem en een toegenomen geneigdheid onder de gelovigen om een selectie te maken van geloofsopvattingen die zij nog wel en die zij niet (meer) wensen te onderschrijven. Het geloof in een God of hogere macht bleef, net als dat in een leven na de dood, in de zinvolheid van bidden en het bestaan van religieuze wonderen, aanzienlijk populairder dan het geloof in de minder optimistische kanten van de traditie, zoals de vergankelijkheid van elk menselijk streven en de visie op de mens als een breekbaar riet, een zondige tobber, levend in de slagschaduw van duivel, hel en eeuwig verdoemenis. Daarbij zijn er zowel aanwijzingen dat steeds meer mensen een keuze maken uit het christelijke aanbod in plaats van dit in zijn geheel te aanvaarden

(en dan uitkomen bij de meer bemoedigende elementen van het geloof), als indicaties dat men een – gereedeneerd vanuit de kerkelijke dogmatiek – nogal eigenzinnige interpretatie geeft aan zaken als een ‘voorbestaan na de dood’, ‘bidden’ of ‘wonderen’. In beide opzichten lopen latere generaties voorop.

Buiten de christelijke traditie kan ten slotte de opkomst en aantrekkingskracht van nieuwe of alternatieve spiritualiteit gesignaleerd worden, een belangstellings sfeer die tot voor kort werd aangeduid met de naam New Age. Het betreft een – zeker vergeleken met de kerkelijke godsdienstigheid – losjes georganiseerd netwerk en een dynamisch amalgaam van denkbelden, activiteiten en ervaringen, waarbinnen druk wordt geswicht van onderdeel naar onderdeel. Kernthema’s zijn een holistische kosmologie (er is een bezielde kracht die mens, wereld en natuur verbindt), een unieke persoonlijke ervaring, intuïtie en zelfontwikkeling, mysticisme en levensbeschouwelijk eclecticisme (zie De Hart nog te verschijnen). Deze nieuwe spiritualiteit is in de literatuur al snel verklaard tot een typisch babyboomerverschijnsel en ook tot een voor de rechtzinnige christen exotische en met taboes beladen wereld, die dan ook voornamelijk levensbeschouwelijke dak- en thuislozen zou trekken. Die conclusies gaan niet op of lijken toch op zijn minst overdreven.

Uit antwoorden op vragen die zijn gesteld in jaargang 2008 van het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland* en in jaargang 2006 van het *God in Nederland*-onderzoek wordt om te beginnen duidelijk dat de verwantschap met genoemde denkbelden en het zich daarin verdiepen (via de media, door het volgen van cursussen e.d.) zich niet concentreert onder de leden van de zogenaamde protestgeneratie (geboren tussen 1946 en 1954) maar, naargelang het onderwerp, dikwijls bij eerdere of latere geboortecohorten. Ten aanzien van vrijwel alle thema’s en praktijken legt overigens de jongste generatie (geboren na 1980) het geringste enthousiasme aan de dag. Verder blijkt de nieuwe spiritualiteit niet alleen aanhang te hebben onder buitenkerkelijken: veel inspiratiebronnen en ideeën van de nieuwe spiritualiteit mogen dan oorspronkelijk ver buiten de christelijke belevingswereld zijn opgeweld en teruggaan op paganistische en oosterse tradities – iets waarmee door de professionals (auteurs, cursusleiders) in het milieu druk wordt geschermd –, de gewone geïnteresseerden zijn nog altijd sterk geworteld in de christelijke traditie. Nederlanders die wel de band met de kerken hebben verbroken maar niet met het geloof in een hogere werkelijkheid hebben losgelaten, figureren het meest prominent in de wereld van de nieuwe spiritualiteit. Daarnaast blijken veel kerkleden – vooral maatschappijkritische kerkleden – hun kerkelijke betrokkenheid te combineren met belangstelling voor het nieuwe spiritualiteitsmenu. Zeker in katholieke kring betonen ex-kerkleden zich niet sterker geïnteresseerd dan degenen die zich nog wel tot de kerk rekenen. De nieuwe spiritualiteit lijkt het traditionele geloof dus niet zozeer te vervangen als wel aan te vullen.⁷

Zo is met zachte potloodstreken een indruk van religieus Nederland geschetst. Dat levert voor de huidige tijd geen eenduidig, maar een paradoxaal beeld op. Lege oude kerken en stampvolle splinternieuwe kerken, exploratiedrang en gehechtheid aan rituelen, haken naar zelfontplooiing en periodieke collectieve samensmelting maken er alle deel van uit; terwijl oude bronnen worden verlaten lijkt er sprake van een groeiende dorst.

Van seniorenpastoraat tot EO-jongerendagen en katholieke wereldjongerendagen: niet alleen in dit Sociaal en Cultureel Rapport, ook in de kerken wordt vaak gedacht vanuit leeftijdsindelingen. En waar men zich zorgen maakt over zijn toekomst duurt het meestal niet lang of de jongste erflaters van de beschaving komen ter sprake; heel dikwijls poogt een samenleving zich via haar jeugd een blik te verschaffen op wat in het verschiet ligt. Voor die bijzondere aandacht is soms ook empirisch alle aanleiding: bij veel veranderingen die zich de afgelopen decennia op religieus gebied hebben voorgedaan, manifesteren zich verschillen tussen leeftijdsgroepen, al slaat de jeugd lang niet altijd een eigen weg in. Door die veranderingen raakt het Nederlandse levensbeschouwelijke landschap in de loop der tijd in elk geval onmiskenbaar anders geleed.

Na de Tweede Wereldoorlog en in recentere tijden valt religie steeds minder in (kerkelijke) instituties te vangen, krijgt zij een algemener (vager) karakter, wordt minder uitgesproken, privater en individueler beleefd en daarmee maatschappelijk minder zichtbaar. Een socioloog zal al snel de vraag opwerpen hoe lang noties zonder institutionele inbedding nog binnen de betekenis horizon (de ideologie of officiële geloofsleer) zullen blijven die traditioneel met die instituties is verbonden. Onmiskenbaar komt uit de onderzoeken van de afgelopen decennia een sterkere geneigdheid naar voren tot selectieve onderschrijving en omduiding van geloofsinhouden: bidden bijvoorbeeld wordt opgevat als een vorm van zelfreflectie, als een psychotechniek; het leven na de dood wordt geïnterpreteerd als reïncarnatie of een voortbestaan in de herinnering, enzovoort.

15.3 Vrijwilligerswerk en verenigingsleven: een *long civic generation*?

Ook in vrijwilligersland komt men het generatiebegrip veelvuldig en in uiteenlopende betekenissen tegen. Vrijwilligers menen nogal eens, bijna onafhankelijk van hun leeftijd, dat ze 'de laatste generatie' zijn die zo actief is. Na hen wordt het allemaal minder, zij het omdat jongeren egoïstischer zijn en ervoor kiezen om al hun tijd te besteden aan betaald werk en privéleven, zij het omdat ze het helaas te druk hebben met de combinatie van twee banen, kinderen en ook nog lange reistijden. Het eerste werd in discussies in focusgroepen die we enkele jaren geleden hadden met vrijwilligers vaak gezegd over de volgende generatie in het algemeen, het tweede over de eigen kinderen in het bijzonder (Brounts en Wolak 2001). Naast het idee van een onafgebroken generationele neergang is er ook het idee van generaties vrijwilligers in de zin van mensen die overeenkomstige mogelijkheden en wensen hebben omdat ze in dezelfde levensfase verkeren. Zo is er sprake van 'de zilveren kracht' van ouderen die niet meer op de arbeidsmarkt hoeven te verschijnen maar nog vol energie zijn en veel mogelijkheden hebben voor vrijwillige inzet (www.zilverenkracht.nl). Daartegenover staan diverse aanduidingen van 'nieuwe vrijwilligers' die jong en doorgaans ook hoogopgeleid en mobiel zijn en behoefte zouden hebben aan kortstondig projectmatig vrijwilligerswerk: de draaideur-generatie, zappend, switchend en shoppend (Hustinx 2009). Tot slot is er het idee van generaties die door overeenkomstige historische ervaringen in de jongere jaren een leven lang overeenkomstig gedrag blijven vertonen. De bekendste internationale variant van dit klassieke generatie-idee is *the long civic generation* (Putnam 2000: 268). Amerikanen

die volwassen werden in de economische crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog zouden decennia later maatschappelijk nog steeds meer betrokken en actiever zijn dan de rest van de samenleving.

We nemen dit idee van een actievere oudere generatie als leidraad voor deze paragraaf. Daarbij moeten we wel bedenken dat de Amerikaanse historische ervaringen natuurlijk geen universele zijn. Waar in de vs (en Australië: McKay 1997) de Tweede Wereldoorlog een positieve generatievormende factor was en gemeenschapszin en vrijwillige inzet bevorderde, werkte die in Duitsland en Italië juist negatief uit. Wie daar toen en in de jaren ervoor opgroeide, bemoeide zich later minder met politiek (Almond en Verba 1989: 266 e.v.). Voor de naoorlogse periode in Europa gold dat waarschijnlijk ook voor wie als jongere ervaringen opdeed met burgeroorlogen en dictaturen in Griekenland, Spanje en Portugal. Ook de ervaringen met verplicht vrijwilligerswerk in de communistische staten van Centraal- en Oost-Europa hadden waarschijnlijk een weinig gunstige uitwerking op de geneigdheid om vrijwilligerswerk te doen na de val van de muur in 1989 (vgl. Blokland 2008: 244-245).

Het Nederlandse equivalent van de 'long civic generation' zal behalve door de crisiservaringen van de jaren dertig waarschijnlijk ook gevormd zijn door de wederopbouwjaren na de Tweede Wereldoorlog. We gaan hieronder na in hoeverre we een oudere generatie met meer gemeenschapszin en meer vrijwilligerswerk kunnen traceren in ons onderzoeksmateriaal. Dat bestaat vooral uit het Tijdbestedingonderzoek (tbo) en het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland (cv). Voor een toelichting op de gebruikte bestanden en methoden verwijzen we naar de internetbijlage bij dit hoofdstuk.

Figuur 15.3 biedt informatie over de deelname aan vrijwilligerswerk volgens de dagboekjes van het tbo. Daarin noteerden respondenten een week lang elk kwartier hun activiteiten. De dagboekjesmethode doet dus geen beroep op het geheugen van de respondent. Ook lijkt het aannemelijk dat deze methode het moeilijker maakt voor respondenten om sociaal wenselijke antwoorden te geven, iets wat niet geheel onwaarschijnlijk is als iemand gevraagd wordt of hij of zij zich als vrijwilliger inzet voor anderen.

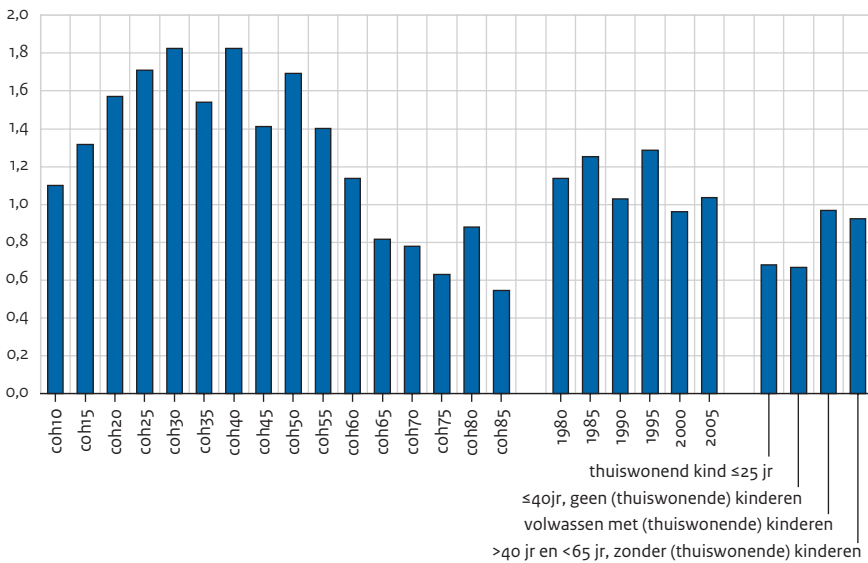
Ten opzichte van het oudste cohort (degenen die voor 1910 zijn geboren) is de deelname aan vrijwilligerswerk onder degenen die zijn geboren tussen 1920 en 1960 groter. Wat de levensfase betreft zijn het vooral de thuiswonende kinderen en de jongvolwassenen zonder kinderen die het, ten opzichte van de referentiegroep van gepensioneerden en ouderen, enigszins laten afweten. Bij de jaren is er sprake van enige schommeling zonder dat er een duidelijk patroon waarneembaar is.

Afgaande op de sheafcoëfficiënten⁸ worden individuele verschillen in de deelname aan vrijwilligerswerk voornamelijk verklaard door cohorteffecten. Deze bevinding ondersteunt het idee van actievere oudere generaties, maar die zijn wel jonger dan we veronderstelden. De deelname aan vrijwilligerswerk neemt immers pas af bij degenen die in 1960 en daarna zijn geboren (en zich dus in de jaren zeventig nog in hun formatieve jaren bevonden). Onze bevinding spoort met ander onderzoek verricht onder de Nederlandse bevolking (Bekkers en Ruiters 2009: 191; Van Ingen 2009: 41-63). Ook daar zijn de cohorten

die vanaf 1960 zijn geboren minder vaak in het vrijwilligersleven actief en daarnaast ook minder vaak lid van maatschappelijke organisaties.

Figuur 15.3

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de deelname aan vrijwilligerswerk (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Deelname aan vrijwilligerswerk houdt in dat men minstens een kwartier vrijwilligerswerk heeft verricht in de onderzoekswEEK.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,18 voor cohorteffecten, 0,06 voor periode-effecten en 0,09 voor levensfase-effecten.

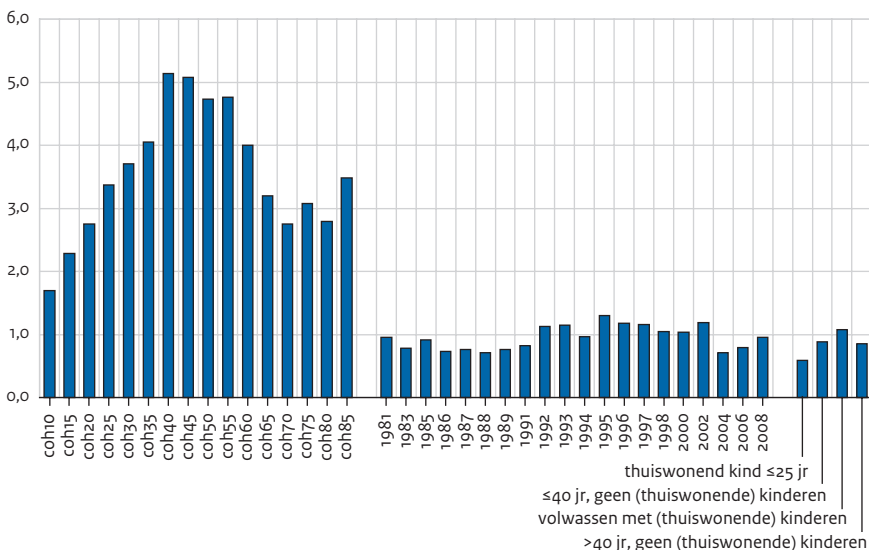
Bron: SCP (TBO '75-'05)

In figuur 15.4 gebruiken we een andere indicator van vrijwilligerswerk, namelijk of men zich de afgelopen twee jaar samen met anderen heeft ingespannen voor een kwestie op lokaal niveau. Opnieuw springen mensen die in de jaren dertig, veertig of vijftig geboren zijn eruit en is sprake van een vrij scherpe daling bij degenen die na 1960 zijn geboren.

Op basis van de figuren 15.3 en 15.4 kunnen we voorzichtig concluderen dat, net als in andere West-Europese landen (Dekker en Van den Broek 2006: 188-189) en de Verenigde Staten (Jennings en Stoker 2004), ook in Nederland de 'burgerschapsgeneratie' tamelijk lang doorloopt en het vooral de post-babyboomcohorten zijn die minder maatschappelijke inzet vertonen.⁹

Figuur 15.4

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de deelname aan lokale collectieve actie (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

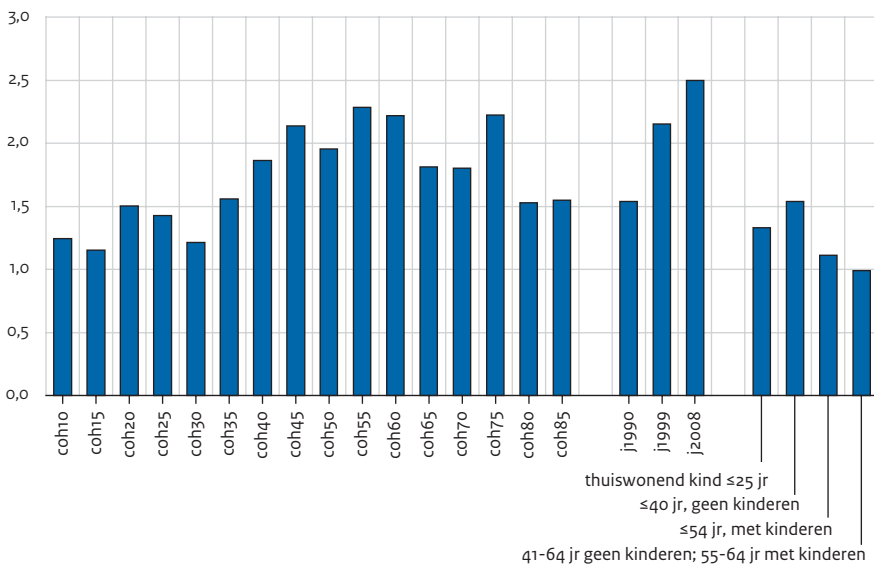
- a Deelname aan lokale acties houdt in dat men de afgelopen twee jaar samen met anderen actief was voor een kwestie in de buurt of plaats waar men woont.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,16 voor cohorteffecten, 0,10 voor periode-effecten en 0,10 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV '75-'08)

Een individuele eigenschap die losstaat van feitelijke participatie, maar er als houding vaak mee in verband wordt gebracht, is sociaal vertrouwen en dan vooral de 'gegeneraliseerde' variant ervan: het vertrouwen in willekeurige medeburgers. In navolging van Putnam (1993, 2000) wordt deze houding op macroniveau indicatief geacht voor de betrouwbaarheid van mensen en hun bereidheid tot samenwerking buiten de kleine kring van familie, vrienden en bekenden. Is dit vertrouwen groter in de geboortecohorten die meer geneigd zijn tot maatschappelijke inzet? Inderdaad is er, met uitzondering van het cohort 1975-1979, vanaf cohort 1960-1964 sprake van een geleidelijke afname van het sociaal vertrouwen (figuur 15.5); wat niet wegneemt dat de jongste cohorten vergeleken met het referentiecohort nog steeds eerder geneigd zijn anderen te vertrouwen, omdat er over de jaren sprake is van een toenemend en positief periode-effect.

Figuur 15.5

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op sociaal vertrouwen (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Mensen met sociaal vertrouwen vinden ‘de meeste mensen in het algemeen te vertrouwen’.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een groter sociaal vertrouwen vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringer sociaal vertrouwen. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1981, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,10 voor cohorteffecten, 0,20 voor periode-effecten en 0,08 voor levensfase-effecten.

Bron: UvT (Evs’81-’08)

Nu speelt er bij sociaal vertrouwen natuurlijk meer dan gemeenschapszin en vrijwillige samenwerking. Uit allerlei onderzoek weten we dat op individueel niveau het opleidingsniveau minstens zo belangrijk is als ervaring met andere mensen in vrijwillige verbanden. Hoewel opleidingsniveau een belangrijke verklarende variabele is en er sprake is van een positief verband tussen opleidingsniveau en het doen van vrijwilligerswerk of deelname aan lokale acties, blijven de hiervoor gevonden cohortverschillen van kracht ook nadat rekening is gehouden met het opleidingsniveau. In vergelijking met de babyboomers heeft de jongste generatie die is geboren sinds 1965 in het algemeen minder sociaal vertrouwen. Dit komt overeen met de bevindingen van Jennings en Stoker (2004: 351) voor de Verenigde Staten.

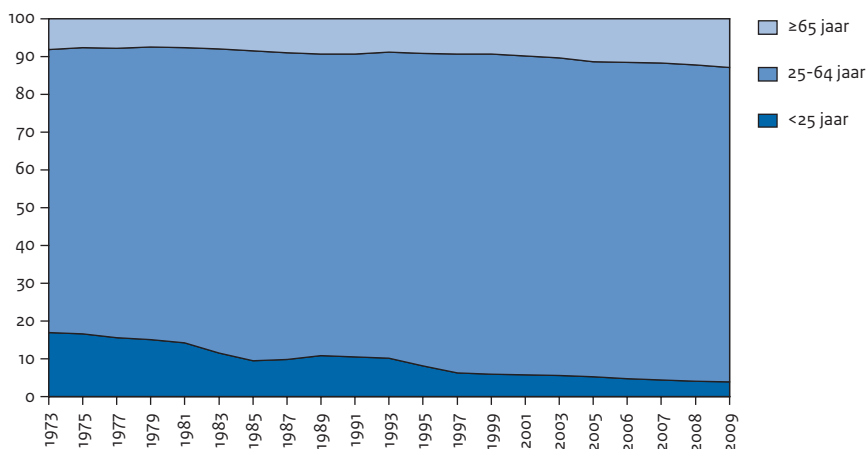
We hebben het gehad over vrijwillige inzet, maar nog niet over lidmaatschap van verenigingen. Een vergelijking tussen generaties op grond van het aantal lidmaatschappen is ook niet zo zinvol. Niet alleen zijn enquêtegegevens over het ‘lid zijn van één of meer

organisaties' weinig betrouwbaar (Morales 2002: 497-523), ontwikkelingen – en daarmee waarschijnlijk ook verschillen tussen generaties – divergeren sterk tussen soorten organisaties. Zo zijn voor de Verenigde Staten verschuivingen beschreven van divers samengestelde (m.n. belangenbehartiging en sociabiliteit dienende) *multi-purpose face-to-face* organisaties naar *mailing-list* organisaties met vaak één specifiek doel en een beperkte doelgroep (Schudson 1999; Putnam 2000; Skocpol 2004). Dergelijke ontwikkelingen kunnen we ook in Nederland signaleren (De Hart 2005). We hebben geen geschikte gegevens om na te gaan in hoeverre organisatietypen bepaalde generaties aan zich binden. Wel kunnen we nagaan in hoeverre bepaalde leeftijdsgroepen in verschillende typen organisaties oververtegenwoordigd zijn. Dat kan zijn omdat lidmaatschap van een bepaald soort organisatie een traditie vormt binnen een bepaalde generatie (generationele verankering) of omdat dit lidmaatschap 'past' bij een bepaalde levensfase, maar dat maakt voor de beleving van betrokkenen vaak niet veel uit.

We laten hier ontwikkelingen zien voor twee 'traditionele' organisatietypen, namelijk vakbonden en politieke partijen, en verkennen daarna de ontwikkelingen in twee 'nieuwe' organisatietypen: mensenrechten- en milieuorganisaties.¹⁰ Figuur 15.6 toont de veranderde samenstelling van vakbonden. Er is duidelijk sprake van een vergrijzing en meer nog van ontgroening van het totale ledenbestand van de Nederlandse vakverenigingen: terwijl het aandeel dat 65 jaar of ouder is over deze periode van 37 jaar met de helft is toegenomen, is het aandeel dat jonger is dan 25 jaar in 2009 ongeveer een kwart van dat in 1973. Dit sluit niet uit dat er in afzonderlijke sectoren andere ontwikkelingen zijn, bijvoorbeeld omdat daarin minder vergrijzing is opgetreden of omdat door de mobilisering rond arbeidsconflicten meer jongeren lid zijn geworden.¹¹

Figuur 15.6

Leeftijdsopbouw binnen vakverenigingen, 1973-2009 (in procenten)

Bron: CBS (Statistiek van de vakbeweging 1987) voor de jaren 1977-1987; CBS (Sociaal-economische Maandstatistiek) voor de jaren 1989-1995; Van Cruchten en Kuijpers (2008: 48) voor de jaren 1973, 1975 en 1997; CBS (StatLine) voor de jaren 1999-2009

In tabel 15.2 geven we een beeld van het ledenbestand van vier politieke partijen waarover gegevens beschikbaar zijn over drie jaren.¹² De sterke vergrijzing van het ledenbestand van alle grote partijen uitgezonderd de vvd is opvallend. De gemiddelde leeftijd van een cda-partijlid is maar liefst 67 jaar. De kleine christelijke partijen en GroenLinks hebben een relatief jong ledenbestand.¹³

Tabel 15.3 biedt cijfers over twee veelal jongere organisatietypen, namelijk organisaties voor mensenrechten en voor natuur en milieu. We hebben het in de tabeltitel over 'aanhang' en niet over lidmaatschap, omdat men van deze organisaties vaak formeel geen lid kan zijn maar slechts donateur (of vriend of sympathisant).¹⁴ In alle drie de leeftijdscategorieën is men van beide typen organisaties in 2008 aanzienlijk vaker lid of donateur dan in 1981.

Tabel 15.2

Samenstelling van het ledenbestand van enkele politieke partijen, naar leeftijd, 1986-2008 (in procenten)

		1986	1999	2008
CDA	18-30 jaar	3	3	2
	31-40 jaar	11	6	3
	41-50 jaar	18	13	6
	51-60 jaar	27	25	17
	> 60 jaar	40	52	73
	gemiddelde leeftijd	57	61	67
D66	18-30 jaar	16	13	1
	31-40 jaar	32	20	4
	41-50 jaar	27	26	8
	51-60 jaar	17	25	30
	> 60 jaar	9	17	57
	gemiddelde leeftijd	43	47	62
PvdA	18-30 jaar	6	6	4
	31-40 jaar	34	12	7
	41-50 jaar	15	25	11
	51-60 jaar	16	27	29
	> 60 jaar	29	30	49
	gemiddelde leeftijd	50	54	60
vvd	18-30 jaar	9	5	8
	31-40 jaar	15	9	22
	41-50 jaar	22	19	19
	51-60 jaar	20	24	21
	> 60 jaar	31	43	31
	gemiddelde leeftijd	53	57	51

Bron: Zielonka-Goei en Hillebrand (1988) voor 1986; het Leids Partijleden Onderzoek (LPLo) van Van Holsteyn en Koole (nog niet verschenen) voor de jaren 1999 en 2008

Tabel 15.3

Aanhang van mensenrechten- en natuur- en milieuorganisaties, naar leeftijd, 1981-2008
(in procenten)

		1981	1990	1999	2008
mensenrechten-organisaties	18-24 jaar	3	7	14	17
	25-64 jaar	5	16	24	25
	≥ 65 jaar	0	13	26	22
natuur- en milieu-organisaties	18-24 jaar	9	20	23	13
	25-64 jaar	13	31	46	39
	≥ 65 jaar	8	22	47	41

Bron: UvT (EVS '81-'08)

Het heeft er alle schijn van dat de veranderingen geen gevolg zijn van generationele effecten maar van tijdgeest- ofwel periode-effecten. Over ontwikkelingen van afzonderlijke organisaties zeggen deze gegevens nog niets. We kregen van twee grote organisaties, Amnesty International en Greenpeace, echter wat meer informatie. In het geval van Amnesty is de laatste vijf jaar het aantal leden dat jonger is dan 25 jaar behoorlijk gedaald terwijl het aantal leden van 25 jaar of ouder aanzienlijk is gestegen.¹⁵ Het is dus niet perse zo dat jongeren de laatste jaren traditionele organisaties zoals vakbonden verlaten om vervolgens lid te worden van meer eigentijdse organisaties zoals Amnesty. Amnesty-leden en -donateurs zijn tegenwoordig ook minder langdurig verbonden aan de organisatie en moeilijker te motiveren om voor een langere periode actief te zijn. Men wil zich nog wel voor een paar maanden inzetten voor een specifieke actie maar zodra een dergelijk project is beëindigd stopt de betrokkenheid en gaat men op zoek naar iets anders. Net als het ledenbestand van Amnesty de laatste jaren is vergrijsd, is ook het donateursbestand van Greenpeace al behoorlijk op leeftijd: 41,5% van de Greenpeace-donateurs is 50-64 jaar oud, hoewel slechts 25% van de Nederlandse populatie tot deze leeftijdsgroep behoort; daarentegen is slechts 4,4% van de Greenpeace-donateurs tussen de 18 en 29 jaar oud, terwijl 18,6% van de Nederlandse bevolking deel uitmaakt van deze leeftijdsgroep.¹⁶ Er lijkt in het Nederlandse middenveld al met al niet zozeer sprake van oude organisaties (waar vooral eerdere generaties lid van zijn) versus nieuwe organisaties (waar vooral latere generaties bij zijn aangesloten), als wel van meer georganiseerde ouderen versus lossere actieve jongeren.

Voor veel Nederlanders is actiefburgerschap het intensief maar kortstondig deelnemen aan projecten; het is minder belangrijk om instituten in stand te houden of levenslange verbintenissen aan te gaan met één en dezelfde club (Kennedy 2009: 261).

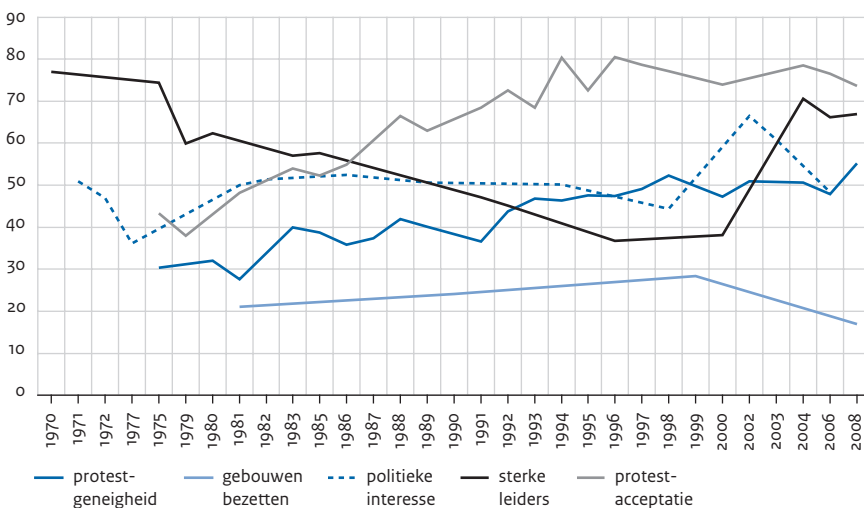
Of de lossere organisatievorm van de jongeren beklijft als generatiekenmerk of dat zij zich onder druk der omstandigheden alsnog meer gaan organiseren, is een open vraag. Een rondgang van Van Baars en Zandbergen (2010) langs betrokkenen en waarnemers bevestigt het beeld van een zich vluchtiger en vrijblijvender organiserende jongere generatie, maar laat ook doorschemeren dat dit zou kunnen veranderen als zo te weinig succes wordt geboekt, vooral in de belangenstrijd met beter georganiseerde ouderen.

15.4 Politieke betrokkenheid en participatie: een 'protestgeneratie'?

In deze paragraaf besteden we aandacht aan interesse voor de politiek, protestgedrag en geneigdheid om te protesteren, de acceptatie van protestgedrag van anderen en de behoefte aan sterke leiders. Voor we deze indicatoren van politieke betrokkenheid op de APC-snijtafel gaan ontleden, bieden we in figuur 15.7 een overzicht van de ontwikkelingen in de hele bevolking.

Figuur 15.7

Uitingen van politieke betrokkenheid en participatie, bevolking van 18 jaar en ouder, 1970-2005 (in procenten)^a

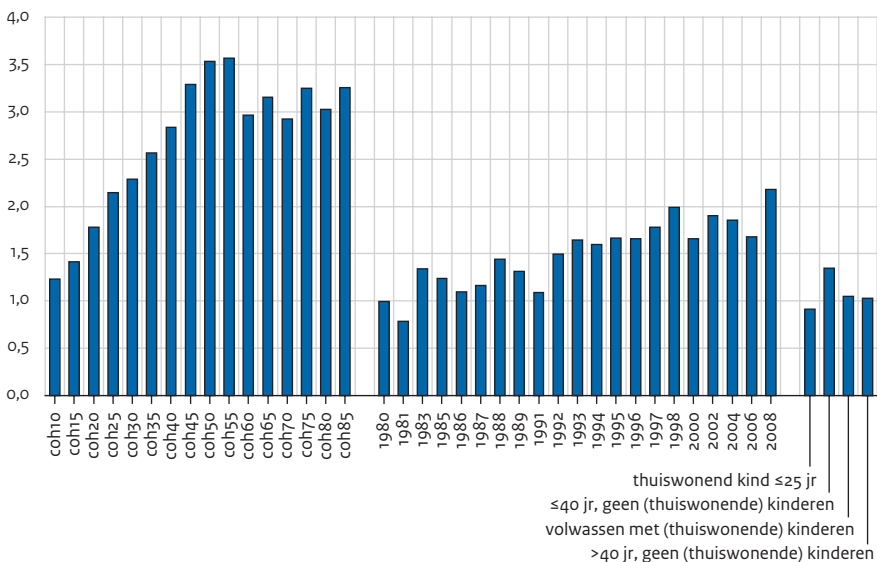
- a Protestgeneigdheid: 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen?' Zeer waarschijnlijk of enigszins waarschijnlijk.
 Gebouwen bezetten: 'Wilt u mij voor elke actie vertellen of u het zelf ooit hebt gedaan, of het zelf misschien zou doen als u het nodig vond, of dat u het zeker nooit zult doen? [...] Een gebouw of een fabriek bezetten.' Ooit gedaan of zou dat misschien doen.
 Protestacceptatie: 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?' Keurt goed.
 Steun voor sterke leiders: 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.'
 Volkomen mee eens of in grote lijnen mee eens.
 Politieke interesse: 'Als er in gezelschap over [regeringsproblemen] in ons land wordt gesproken, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of hebt u geen belangstelling?' Doet meestal mee of luistert met belangstelling.

Bron: C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970) en SCP (CV'70-'08) voor protestgeneigdheid, protestacceptatie en sterke leiders; SKON (NKO'72-'06) voor politieke interesse; UvT (EVS'81-'08) voor gebouwen bezetten

Is Beckers (1992: 71) kwalificatie van de cohorten die zijn geboren tussen 1940 en 1955 als de 'protestgeneratie' te onderbouwen met enquêtedata? Om deze vraag te beantwoorden voeren we allereerst een APC-analyse uit van de ontwikkelingen in de protestgeneidheid. De uitkomsten van die analyse staan in figuur 15.8.

Figuur 15.8

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op protestgeneidheid (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Protestgeneidheid: 'Hoe waarschijnlijk is het dat u werkelijk iets zou proberen te doen, als u dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen?' Zeer waarschijnlijk of enigszins waarschijnlijk.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere protestgeneidheid vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere protestgeneidheid. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,15 voor cohorteffecten, 0,14 voor periode-effecten en 0,06 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV'75-'08)

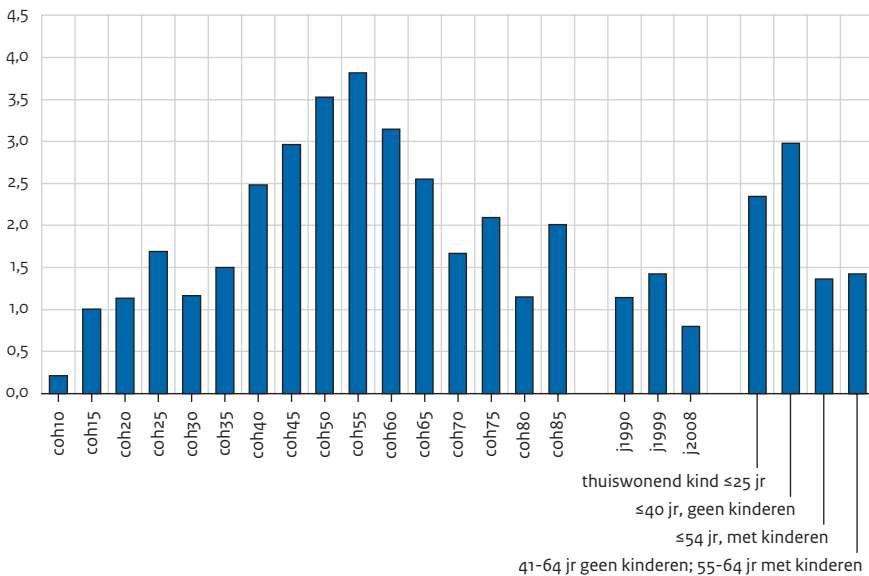
Zij die geboren zijn tussen 1945 en 1960, met andere woorden: een generatie waarvan de grenzen slechts vijf jaar verschillen met de generatie die door Becker (1992) is gekarakteriseerd als de 'protestgeneratie', zijn inderdaad het meest geneid tegen een onrechtvaardige wet te gaan protesteren. Ook jongvolwassenen zonder kinderen en mensen uit latere geboortejaren laten een grotere protestgeneidheid zien. Nemen we cohort 1955-1959 als referentie dan kunnen we concluderen dat de cohorten die voor 1945 zijn geboren en de cohorten die geboren zijn tussen 1960 en 1975 significant minder vaak te kennen geven bereid te zijn te gaan protesteren tegen een onrechtvaardige wet.

Ten slotte is er sprake van een oplopend positief periode-effect en zijn jongvolwassen zonder kinderen het snelst (en significant vaker dan de referentiecategorie van ouderen en gepensioneerden) bereid iets te ondernemen zodra de Tweede Kamer bezig is een onrechtvaardige wet aan te nemen.

Iets dichterbij feitelijk protest dan de puur hypothetische vraag of men wat zou doen als het nodig zou zijn, is de vraag of men ooit weleens gebouwen of fabrieken heeft bezet of dat het voorstelbaar is dat men dat ooit zou doen. In figuur 15.9 ontleden we de achtergronden van wie daarop bevestigend antwoordt.

Figuur 15.9

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op gebouwen bezetten (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Gebouwen bezetten: ‘Wilt u mij voor elke actie vertellen of u het zelf ooit hebt gedaan, of het zelf misschien zou doen als u het nodig vond, of dat u het zeker nooit zult doen? [...] Een gebouw of een fabriek bezetten.’ Ooit gedaan of zou dat misschien doen.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere (bereidheid tot) deelname vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere (bereidheid tot) deelname. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1981, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,26 voor cohorteffecten, 0,12 voor periode-effecten en 0,18 voor levensfase-effecten.

Bron: UvT (EVS ’81-’08)

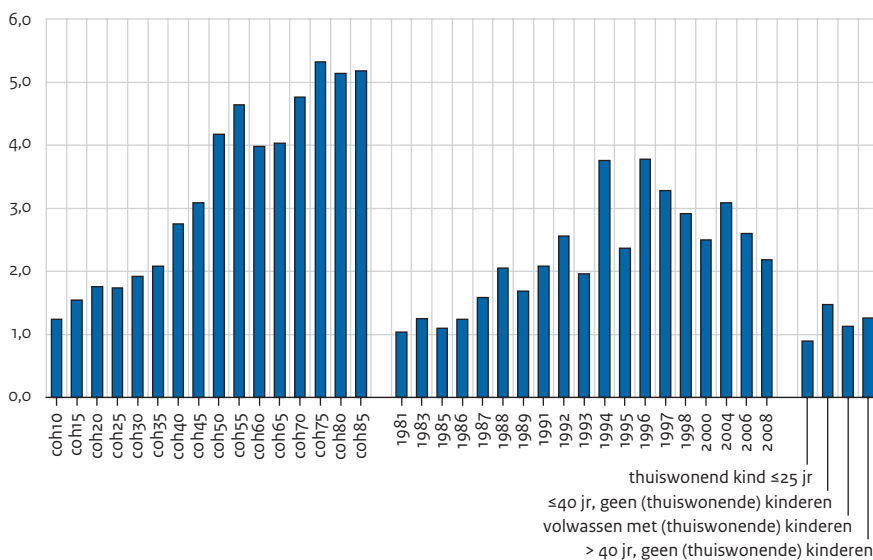
Net als bij protestgeneigdheid springt cohort 1955-1959 er duidelijk uit in positieve of negatieve zin, afhankelijk van het perspectief van de lezer. Vooral degenen die zijn

geboren in de periode 1945-1964 hebben gebouwen en fabrieken bezet gehouden, of zijn mogelijk bereid dit te doen.

Tot zover de eigen protestgeneigdheid. Maar stel nu eens dat iemand anders een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door het organiseren van zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt de 'protestgeneratie' dit soort 'burgerlijke ongehoorzaamheid' eerder goed dan andere geboortecohorten?

Figuur 15.10

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op protestacceptatie (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

a Protestacceptatie: 'Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij haar werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?' Keurt goed.

b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere protestacceptatie vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere protestacceptatie. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1975, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,22 voor cohorteffecten, 0,21 voor periode-effecten en 0,07 voor levensfase-effecten.

Bron: SCP (CV '75-'08)

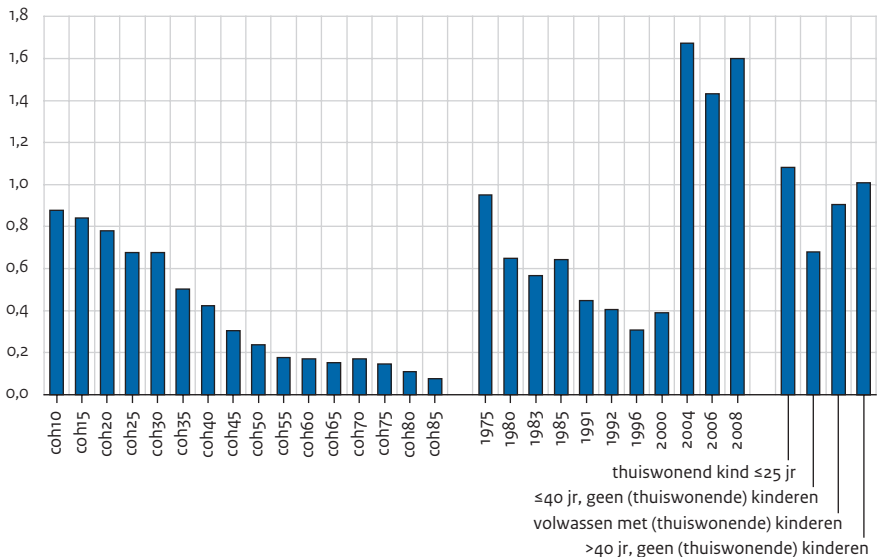
De cohorten die zijn geboren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog laten een snelle stijging zien ten opzichte van het referentiecohort in hun bereidheid burgerlijke ongehoorzaamheid te accepteren. Cohort 1950-1954 en cohort 1955-1959, die respectievelijk behoren tot of direct volgen op de door Becker gedefinieerde protestgeneratie,

springen er duidelijk uit. Als cohort 1955-1959 weer als referentiecohort wordt gekozen dan blijkt dat, met uitzondering van cohort 1950-1954, iedereen die is geboren voor 1970 significant *minder vaak* bereid is burgerlijke ongehoorzaamheid goed te keuren (en dat voor diegenen die in 1970 of later zijn geboren *niet* kan worden gezegd dat ze significant vaker bereid zijn dit wel te doen, ondanks de grotere relatieve kansenverhoudingen).

Het is opvallend dat in de drie figuren (15.8-15.10) het cohort 1955-1959 de sterkste neiging tot protest en ongehoorzaamheid laat zien. Er kan dus inderdaad van een protest-generatie worden gesproken, maar dit zou dan niet het door Becker aangewezen cohort 1950-1954 zijn. Gezien de genoemde figuren zou het wellicht beter zijn geweest als Becker de grenzen van de protestgeneratie vijf (of misschien zelfs tien) jaar had opgeschoven naar het cohort 1945-1960¹⁷ of naar het cohort 1950-1965 in plaats van het cohort 1940-1955 tot protestgeneratie te bestemmen.

Figuur 15.11

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op de steun voor sterke leiders (in relatieve kansenverhoudingen)^{a, b}

- a Steun voor sterke leiders: 'Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.' Volkomen mee eens of in grote lijnen mee eens.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansenverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere steun vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere steun. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1970, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,33 voor cohorteffecten, 0,28 voor periode-effecten en 0,07 voor levensfase-effecten.

Bron: C.P. Middendorp (Progressiviteit en conservatisme 1970); SCP (cv '75-'08)

De protestgeneratie was ook een ‘antiautoritaire’ generatie. Hoe staat het daarmee? Dat gaan we na aan de hand van een klassieke – en ook wat klassiek geformuleerde – stelling van Adorno cum suis (Adorno et al. 1950): ‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben.’ Tabel 15.11 ontleedt de steun voor ‘sterke leiders’.

De protestgeneratie heeft geen bijzonder antiautoritair profiel; eerder is sprake van een gestage afname van de steun voor sterke leiders in opeenvolgende generaties. Hoewel recentere cohorten aldus steeds minder op autoriteiten leunen, waait de tijdgeest het afgelopen decennium de andere kant op en zorgt het sterke periode-effect ervoor dat de steun voor sterke leiders sinds 2000 toeneemt (figuur 15.7).

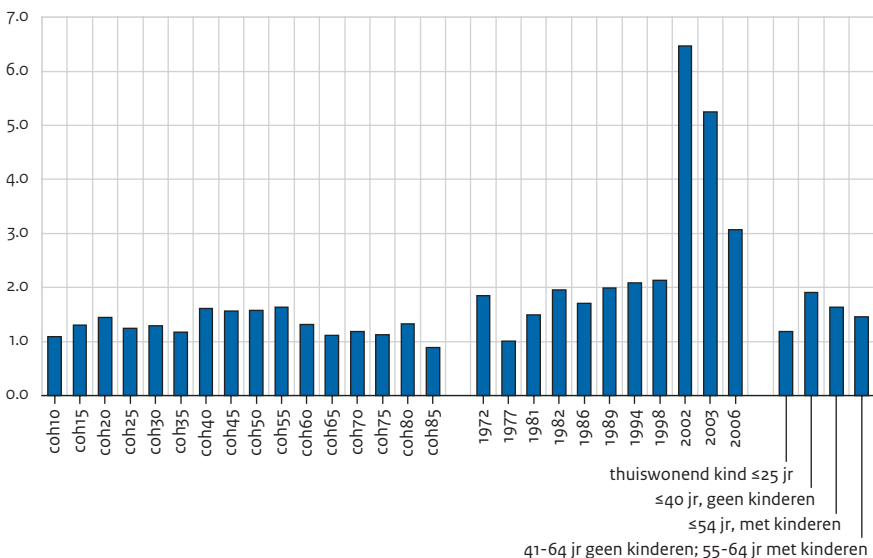
De ‘protestgeneratie’ staat uiteraard niet alleen bekend om haar protestgeneigdheid en de wijze waarop deze in bepaalde acties, zoals het bezetten van gebouwen, tot uiting werd gebracht, maar ook om haar grote politieke betrokkenheid. Uit de APC-analyse in figuur 15.12 blijkt dat de geboortecohorten 1940-1959 inderdaad wat vaker geïnteresseerd zijn in de politiek. Deze bevinding sluit goed aan bij eerder onderzoek van Van den Broek (1996: 141), waaruit bleek dat de cohorten 1938-1957 politiek het meest geïnteresseerd waren. Opvallend is het sterke periode-effect tussen 1998 en 2002. Dit is zeer waarschijnlijk veroorzaakt door de politieke turbulentie tijdens en na Fortuyn. Waar de roerige jaren zestig en zeventig vooral terug te zien zijn in een wat grotere politieke interesse in de geboortecohorten 1940-1959 en geen positief periode-effect opleveren, beperkt dit ‘Fortuyn-effect’ zich niet tot bepaalde cohorten maar heeft het – afgaande op de uitslaande waarden van 2002 en volgende jaren – uitwerking in brede lagen van de bevolking. Politiek is spannender geworden en wekt meer interesse bij mensen van alle leeftijden en zeker niet bij uitstek bij mensen met veel maatschappelijke en politieke onvrede.¹⁸

Voor we besluiten dat het Fortuin-effect een aannemelijk periode-effect is voor politieke interesse en dat de ‘roerige jaren zestig’ een blijvend generatie-effect nalieten in de protestgeneratie, willen we nog een factor in de beschouwing betrekken en dat is het stijgende opleidingsniveau (zie hoofdstuk 2). Opleidingsniveau is een belangrijke achtergrond van maatschappelijke en politieke betrokkenheid en dat niveau is van generatie op generatie en in de tijd voortdurend gestegen. Wordt met die ontwikkeling rekening gehouden in de analyses van protestgeneigdheid (figuur 15.8) en politieke interesse (figuur 15.12), dan blijken in het eerste geval de cohorteffecten wel iets kleiner te worden, maar blijven de onderlinge verhoudingen vrijwel ongewijzigd; in het tweede geval blijken de verhoudingen tussen de cohorten wel te veranderen (zie figuur B15.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). Anders dan in figuur 15.12 zou het cohort 1910-1914 *meer* politieke belangstelling hebben gehad dan cohort 1975-1979 als het even hoog opgeleid zou zijn geweest. Deze bevinding spoort met de conclusies die Van den Broek trekt op grond van andere data (Van den Broek 1996: 150-151). Bij statistische ‘correctie’ voor opleidingseffecten treden er weinig veranderingen op in de invloed van geboortecohorten op de protestgeneigdheid, maar worden de cohorteffecten op

politieke interesse wel echt anders.¹⁹ Politieke interesse is kortom veel minder dan protestgeneigdheid een generatiekenmerk en voor zover het dat is, laat het zich herleiden tot een stijgend opleidingsniveau in opeenvolgende generaties en niet tot generatie-specifieke maatschappelijke ervaringen.

Figuur 15.12

Effecten van geboortecohort, onderzoeksjaar en levensfase op politieke interesse (in relatieve kansverhoudingen)^{a, b}

- a Politieke interesse: 'Als er in gezelschap over [regeringsproblemen] in ons land wordt gesproken, doet u dan meestal mee met het gesprek, luistert u met belangstelling, luistert u niet of hebt u geen belangstelling?' Doet meestal mee of luistert met belangstelling.
- b Weergegeven zijn gecorrigeerde relatieve kansverhoudingen; een coëfficiënt groter dan 1 duidt op een grotere politieke interesse vergeleken met de referentiecategorie, een coëfficiënt kleiner dan 1 op een geringere politieke interesse. De referentiecategorieën zijn: cohort05 (geboren voor 1910), onderzoeksjaar 1971, en levensfase gepensioneerd. De sheafcoëfficiënten zijn: 0,08 voor cohorteffecten, 0,28 voor periode-effecten en 0,11 voor levensfase-effecten.

Bron: SKON (NKO'71-'06).

Hoewel we voor deze paragraaf over betrekkelijk lange tijdreeksen van enquêtedata konden beschikken, was de in beschouwing genomen periode in het licht van de opeenvolging van generaties toch betrekkelijk kort. Ter verbreding van het tijdsperspectief en in aanvulling op het tekstkader over politiek-bestuurlijke families in hoofdstuk 4 vergelijken we in het hiernavolgende tekstkader de achtergronden van de politiek-bestuurlijke top in de afgelopen decennia en de negentiende eeuw. De elite houdt zichzelf

weliswaar deels in stand via familielijnen, zo bleek in hoofdstuk 4, maar haar samenstelling blijkt toch ook aanzienlijk veranderd. Of die verschillen meer een gevolg zijn van andere tijden ofwel periode-effecten of van andere generaties ofwel cohorteffecten is op deze lange termijn geen vraagstuk voor de statistiek maar een kwestie van smaak.

Andere generaties en andere tijden: achtergronden van de politiek-bestuurlijke top in Nederland vroeger en nu

Ministers

Van de 118 nieuwbenoemde ministers gedurende het tijdvak 1848-1888 waren er 9 partijloos en hadden er 44 een conservatief of conservatief-liberale achtergrond. De liberale stroming, met 56 benoemde ministers, was gedurende deze periode het grootst. De 89 ministers benoemd in de jaren 1967-1990 waren geen van allen partijloos en hadden geen van allen een conservatieve achtergrond. Gedurende deze laatste periode werden er wel 16 ministers benoemd van sociaaldemocratische komaf, iets wat gedurende de periode 1848-1918 niet eenmaal is voorgekomen. De afgelopen anderhalve eeuw is er dus een geleidelijke verschuiving opgetreden van conservatief-liberale ministers naar ministers met een meer sociaaldemocratische inslag (Secker 1991: 27).

Het percentage ministers van adellijke komaf was 24 in de periode 1848-1888 en is sindsdien geleidelijk gedaald naar 2 in de periode 1967-1990 (p. 47). Het aandeel ministers behorend tot families die vermeld staan in *Nederlands Patriciaat* is gedurende dezelfde periode geleidelijk gedaald van 46% naar 6% (p. 50). Met andere woorden: wat de familieherkomst van ministers betreft kan worden gesteld dat het ministerschap in de letterlijke betekenis van het woord is geïnvulgariseerd. Familieherkomst is er, zoals al bleek uit het kaderstuk in hoofdstuk 4, steeds minder toe gaan doen. Gedurende de periode 1848-1888 had 27% van de benoemde ministers zowel een vader als een grootvader die politiek actief was, tijdens de periode 1967-1990 is dit niet meer voorgekomen (p. 105).

Het opleidingsniveau van ministers is geleidelijk gestegen: het aandeel met een academische opleiding is gestegen van 58% in de jaren 1848-1888 naar 85% in de laatste periode.

Met betrekking tot de godsdienstige achtergrond kan geconstateerd worden dat gedurende de periode 1848-1888 71% van de benoemde ministers van Nederlands-hervormde huize was en slechts 1% geen godsdienst had; van 2% was het geloof onbekend. In de periode 1967-1990 daarentegen was slechts 22% van de ministers Nederlands-hervormd, 23% had geen godsdienst en van 11% van de ministers was de godsdienst onbekend (p. 156). Met andere woorden: de secularisatie heeft ook onder ministers hard toegeslagen gedurende de afgelopen anderhalve eeuw.

Wat betreft de beroepservaring van ministers vóór hun eerste benoeming is het meest opvallend de sterke daling van de vrije beroepen (advocaat, notaris, medicus) en de sterke stijging van ervaring in partijpolitieke en sociaaleconomische organisaties zoals wetenschappelijke bureaus van partijen en vakbonden: een daling van 40% naar 11% respectievelijk een stijging van 0% naar 35% (p. 181). Ten slotte is het percentage ministers met parlementaire ervaring gestegen van 30% naar 68% (p. 198)²⁰ en is het aandeel met ervaring bij lagere overheden gedaald van 20% naar 9% (p. 219).

Tweede Kamerleden

Bij Kamerleden zien we vergelijkbare trends als bij ministers. Het percentage Kamerleden van adellijke komaf is gedaald van 34% in 1853 naar 1% in 1967 en het patricische aandeel is gedaald van 46% in 1879 naar 4% in 1967 (Van den Berg 1983: 48). Ook het aantal Kamerleden met een vader uit de hogere klasse is geleidelijk gedaald van 88% in 1849 naar 52% in 1967 (p. 54). De komaf van Kamerleden is dus ook geïnvulgariseerd. Had 19% van de vaders van Kamerleden in 1849 nog ervaring in het lokale en regionale bestuur, bijvoorbeeld als burgemeester of wethouder, in 1967 was dit percentage gedaald naar 4%. Net als ministers zijn dus ook Kamerleden tegenwoordig van huis uit minder sterk geworteld in de lokale politiek. De levensbeschouwelijke achtergrond van Kamerleden laat door de tijd heen hetzelfde proces van secularisatie zien als bij ministers. Het aandeel Nederlands-hervormde Kamerleden was in 1849 72% en in 1967 nog maar 23%; in dezelfde periode nam het percentage Kamerleden zonder een geloof toe van 0 naar 25 (p. 100).

Het percentage Kamerleden met een academische opleiding is sterk gestegen (Bovens 2006): in 2006 hadden 92 Kamerleden (61%) een universitaire studie voltooid – 26 leden een politiek-sociale studie en 25 leden een rechtenstudie (Van den Berg 2006: 154).

De gemiddelde leeftijd van Tweede Kamerleden is nauwelijks veranderd en was 44,5 jaar in 1849 (Van den Berg 1983: 206) en 44,6 jaar in 2006 (Van den Berg 2006: 147). In 2006 waren de meeste Kamerleden tussen de 30 en 50 jaar oud, terwijl in 1971 de groep tussen 40 en 60 jaar dominant was. Dit wijst er trouwens *niet* op dat, zoals tegenwoordig vaak wordt gezegd, de babyboomers de beste politieke posities bezet houden: zij waren in 2006 juist tussen de 50 en 60 jaar oud. Opvallend is verder dat het aantal erg jonge Kamerleden (onder de 30 jaar) gedurende de periode 1970-2004 sterk is toegenomen van 1 naar 9, terwijl het aantal oudere Kamerleden juist sterk is gedaald van 16 naar 4 (Van den Berg en Van den Braak 2004: 72). Mensen met veel levenservaring zijn dus vervangen door mensen met vrij weinig levenservaring.

15.5 Tot slot

In hoofdstuk 4 ging het om generaties binnen families, hier was de invalshoek een andere en analyseerden we generaties als een maatschappelijk verschijnsel: Nederlanders die zijn geboren en opgegroeid in hetzelfde tijdvak. We concentreerden ons op godsdienstige veranderingen, vrijwilligerswerk en verenigingsleven, en politieke betrokkenheid en deelname. Wat die eerste betreft is een langdurige ontwikkeling waarneembaar: een steeds sterkere neiging tot kerkelijke distantie voor de cohorten die na 1930 zijn geboren. De snelle en massale ontkerkelijking in de naoorlogse periode komt voornamelijk neer op een leegloop bij de twee grote Nederlandse kerken (de RKK en de PKN) en een aantal kleine, vrijzinnige kerken, waarbij vooral naoorlogse generaties hun relatie met het kerkelijk leven verbreken – de generatie van de wederopbouw was en is een godsdienstige generatie. De jeugd verandert tussen 1966 en 1979 van een achterhoede in een voorhoede bij de ontkerkelijking; zij laat de banden met de traditionele godsdienst het eerst en het sterkst vieren en radicaliseert daarbij een trend die in bredere bevolkingslagen valt waar te nemen.

In veel beschouwingen is de bonte wereld van de nieuwe, alternatieve of holistische spiritualiteit geplaatst tegenover die van die van de traditionele godsdienstigheid. In tegenstelling tot de oude religie zou zij vooral door leden van de zogenaamde protestgeneratie omarmd

worden, die dan, op zoek naar bevrijding uit de knellende armen van de burgerlijke godsdienstigheid van hun ouders, in haar een libertaire spiritualiteit vinden. Deze voorstelling van zaken is te schematisch. De grenzen zijn poreus: ook in kerkelijke milieus blijkt veel belangstelling voor het alternatieve menu te bestaan. De affiniteit daarmee concentreert zich bovendien vaak niet bij de protestgeneratie of de babyboomers, maar is gespreid over een breder scala aan leeftijdsgroepen, waarbij eigenlijk alleen de vroegste en meest recente geboortegaangen opvallen door minder interesse.

De jongere generaties worden niet alleen minder snel lid van een kerk, ze doen, in vergelijking met hun ouders, ook minder vaak vrijwilligerswerk en zijn in kleinere getale aangesloten bij een vereniging. In tegenstelling tot wat geldt voor de godsdienstigheid zijn het bij vrijwilligerswerk niet de vroegste cohorten die het meest actief zijn, maar komen degenen die geboren zijn gedurende de crisisjaren, de Tweede Wereldoorlog en kort daarna (de babyboomers), ongeveer het cohort 1925-1955 dus, als meest maatschappelijk betrokken naar voren. Indien er sprake is van een Nederlandse variant van de *long civic generation*, dan is deze generatie dus gemiddeld ongeveer vijftien jaar later geboren dan haar Amerikaanse tegenhanger, die volgens Putnam (2000: 254) ruwweg is geboren tussen 1910 en 1940. Een wellicht wat zorgelijke ontwikkeling is de vergrijzing van het ledenbestand van (traditionele) organisaties zoals politieke partijen en vakbonden. Ook minder traditionele organisaties zoals Amnesty International en Greenpeace hebben te maken met een respectievelijk vergrijzend en oud ledenbestand. Jongeren zijn dus vergeleken met de Nederlandse 'long civic generation' niet alleen minder vaak als vrijwilliger actief, ze worden ook minder snel lid van een vereniging. Waarom zijn vooral de ouderen als vrijwilliger actief? Volgens De Beer (2005: 82) geven de data aanleiding tot twee mogelijke interpretaties. Een positieve interpretatie is dat de steeds grotere groep niet-werkende ouderen spontaan meehelpt de civil society in stand te houden, iets waar de overbelaste jongere generatie tweeverdieners niet meer aan toe komt. Zodra de jongere generatie zelf gepensioneerd is, zal zij deze rol van de ouderen overnemen. Volgens de negatieve interpretatie is er echter sprake van een generatie-effect en zullen de jongere generaties hun lage graad van maatschappelijke participatie voortzetten zodra ze zelf oud en gepensioneerd zijn, wat een algehele afname zal betekenen van het aantal uren dat Nederlanders aan vrijwilligerswerk besteden.

Een specifieke generatie die in de beschikbare cijfers het best tot uitdrukking komt is de 'protestgeneratie'. Het cohort dat is geboren tussen 1945 en 1960 is meer geneigd te gaan protesteren tegen een onrechtvaardige wet, heeft vaker gebouwen of fabrieken bezet of is bereid dit ooit te doen, is eerder bereid burgerlijke ongehoorzaamheid te accepteren en is meer geïnteresseerd in een politiek gesprek. Opvallend en vermeldenswaardig is ten slotte de sterke toename van politieke interesse en het verlangen naar een sterke leider, vooral vanaf 2000. In overeenstemming met de (vraag)stelling van Bolkestein (1992: 25-43) – 'Hoe saaier de politiek, des te gelukkiger het land?' – kan deze sterk toegenomen politieke interesse worden gezien als een consequentie van het sinds de jaren negentig toegenomen maatschappelijke en politieke onbehagen.²¹ Op individueel niveau geldt echter een tegengestelde wetmatigheid (zie ook noot 18): hoe behaaglijker de mens, des te geïnteresseerder in politiek.

Het afscheid van de kerk mag dan niet absoluut zijn (voor rituelen rondom doop, huwelijk en begrafenissen keert men er nog weleens terug), het draagt wel een radicaal karakter: generaties die de kerk hebben verlaten, plegen niet op hun schreden terug te keren. Die consequentie vinden we ook bij de leden van de protestgeneratie: zij blijken hun oude idealen later in hun leven nooit te hebben ingeruild voor lusteloos conformisme. En de vaderlandse variant van de *long civic generation* was een maatschappelijk actieve generatie en is dat gebleven. De in *Titaantjes* (1915) door Nescio beschreven romantisch-idealistische vriendengroep slikte tijdens zijn latere leven zijn maatschappijkritiek in om geruisloos de anonieme rijen van de gesettelde burgerij te versterken. Maar in dit hoofdstuk troffen we onder de Nederlandse generaties weerbarstige titaantjes aan, die met een zekere eigenzinnigheid hun opvattingen voortzetten in het verdere leven.

Noten

- 1 Begin jaren vijftig rapporteerde de Utrechtse pedagoog Langeveld over de 'maatschappelijke verwilderding van de jeugd' (Langeveld 1952; vgl. Groenendijk en Roberts 2004).
- 2 'De nozems van de Nieuwendijk' is het eerste van drie artikelen door Jan Vrijman en Ed van der Elsen dat op 20 augustus 1955 in *Vrij Nederland* verscheen. Het artikel opende met de legendarische zin: 'Praten met de Papoea's van Nieuw Guinea is eenvoudiger dan spreken met de jongens van de Nieuwendijk.'
- 3 Daarvoor hoeft alleen maar naar de sterke conservatieve inslag van de meeste jonge vertegenwoordigers van de internationale Romantiek (halverwege de negentiende eeuw), het nationalisme van de Duitse *Wandervögel* (rond 1900) of het antimodernisme van de jeugdbeweging uit het interbellum te worden verwezen.
- 4 'Youth is neither progressive nor conservative by nature, but is a potentiality which is ready for any new start.' (Mannheim 1999: 35).
- 5 'Alleen de hoop van de goden onder de mensen resteerde, de overige keerden terug naar hun thuis in de Olympische hoogten. Trouw, de machtige godin, week, de strenge discipline week, en de Gratiën, mijn vriend, zoek je op aarde vergeefs. Niet langer gelden onder het volk de duurste eden als heilig, en niemand gedenkt de onsterfelijken en eert ze met ontzag; het vrome geslacht stierf uit, en evenmin als voor de rechtsregels is er nog achtung voor de heilige gewoonten.' (Von Guenther 1958: 9 [eigen vertaling]). Voor een Duitse vertaling zie ook: gutenberg.spiegel.de/?id=12&xid=3437&kapitel=6&chHash=921a3ef4702
- 6 Door Kerkbeheer, Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de Protestantse Kerk in Nederland. Zie bijvoorbeeld de website van de Stichting Sterk Kaatsheuvel, die probeert het getij te keren (www.sterkaatsheuvel.nl). Voor Happinez zie: www.vomhimmelhoch.nl/taskforce/Happinez_11april2007.html. 'Selling churches and building mosques' is de titel die Knippenberg gaf aan zijn overzicht van de Nederlandse situatie en vergelijking met andere landen (Knippenberg 2005).
- 7 Dat blijkt ook op internationaal niveau het geval. De alternatieve spiritualiteit is het meest verbreid in landen met een sterke christelijke godsdienstigheid (zoals Ierland en Portugal) en veel minder in sterk gesecculariseerde of ontkerkelijkte regio's in Europa (Müller en Pollack 2009; Pickel 2009).
- 8 De sheafcoëfficiënt brengt steeds in één getal tot uitdrukking hoe sterk de afzonderlijke effecten van, in dit hoofdstuk, de levensfase, het geboortecohort en de periode zijn.

- 9 Voor de Verenigde Staten is de bevinding van een teruglopende deelname aan vrijwilligerswerk bij opeenvolgende generaties echter omstreden. Putnam (2000: 127-133) beschouwt vrijwilligerswerk juist als een uitzondering op de algehele afname van 'civic engagement': verenigingsleven en 'community projects' worden minder, maar de deelname van jongeren aan vrijwilligerswerk neemt juist toe. Waarschijnlijk spelen maatschappelijke stages en andere projecten vanuit onderwijs en betaald werk hierbij een rol. Over de vrijwilligheid daarvan kan men van mening verschillen. Zie verder Musick en Wilson (2008: 370 e.v.).
- 10 Zie ook hoofdstuk 5 voor lidmaatschappen in de recreatieve sfeer.
- 11 Jongeren zijn relatief vaak lid van 'overige vakverenigingen', dat wil zeggen organisaties die niet zijn aangesloten bij de centrales CNV, FNV en MHP. 12% van alle vakbondsleden en 19% van de vakbondsleden jonger dan 25 is aangesloten bij een dergelijke organisatie (zie <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/default.aspx?DM=SLNL&PA=37183vb&D1=0-9&D2=0-7,13,34-46,60&D3=a&VW=T>). Pogingen om een zelfstandige jongerenvakbond op te richten, hebben tot nog toe geen succes gehad (Huisman en Stoker 2010).
- 12 Met dank aan Joop van Holsteyn en Ruud Koole voor het beschikbaar stellen van hun nog niet gepubliceerde gegevens.
- 13 De gemiddelde leeftijd in 2008 was bij de SGP 53 jaar, bij de Christen Unie 53 jaar en bij GroenLinks 51 jaar. Deze partijen zijn niet opgenomen in tabel 15.2, omdat er voor deze partijen alleen gegevens zijn voor 2008, en niet voor 1986 en 1999, zoals bij de in tabel 15.2 genoemde partijen. De Pvdv, die geen leden heeft, is bij schaduwverkiezingen het meest populair onder jongeren (zie www.scholierenverkiezingen.nl).
- 14 De betrokkenen zijn zich van het verschil vaak niet bewust en strikt genomen wordt in de enquête ook niet alleen naar lidmaatschap gevraagd: 'Wilt u voor elk daarvan [mensenrechtenorganisaties resp. natuur- en milieuorganisaties] aangeven of u er lid van bent of eraan meedoet?'
- 15 Dit blijkt uit lidmaatschapscijfers die vriendelijk aan ons ter beschikking zijn gesteld door de ledenadministratie van Amnesty International.
- 16 Deze cijfers zijn gebaseerd op van Greenpeace Nederland ontvangen gegevens.
- 17 Deze generatie sluit dus niet rechtstreeks aan bij de eerdergenoemde *long civic generation* (1925-1955) aangezien de generaties elkaar gedeeltelijk overlappen.
- 18 Het is wel waarschijnlijk dat de politieke mobilisatie en expressie van maatschappelijke en politieke onvrede de politiek 'interessanter' heeft gemaakt, maar het is zeker niet zo dat mensen met onvrede geïnteresseerder zijn. Integendeel. Mensen met veel maatschappelijk en politiek onbehagen volgen het politieke nieuws minder en vinden zichzelf minder geïnteresseerd dan mensen die minder last hebben van onbehagen (Dekker, nog te verschijnen).
- 19 Zowel bij Van den Broek (1996) als bij ons zou er sprake zijn van een dalende politieke interesse in opeenvolgende cohorten als deze niet hoger opgeleid zouden zijn dan de voorafgaande. Bij Van den Broek wordt die dalende trend onderbroken door het cohort 1938-1942, bij ons door het cohort 1940-1959. Mogelijk werkt hier dan toch nog iets van de lange jaren zestig door in aanhoudende belangstelling voor de politiek.
- 20 Mogelijk maakt deze parlementaire achtergrond de ministers wat minder onafhankelijk dan vroeger, vgl. Van den Berg (2006: 148-149).
- 21 Zie Den Ridder en Dekker (nog te verschijnen) voor de ontwikkeling in maatschappelijk en politiek onbehagen.

Literatuur

- Adorno, T.W., Frankel Brunswick, E., Levinson, A.J. en Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- Akkerman, T. en S. Stuurman (red.) (1985). *De zondige rivieras van het katholicisme: een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975*. Amsterdam: S U A.
- Almond, G.A. en S. Verba (1989 [1963]). *The civic culture*. Newbury Park: Sage.
- Baars, L. van, en K. Zandbergen (2010). Kortstondig betrokken. In: *Trouw*, 28 augustus 2010.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Beer, P. de (2005). Een tweedeling in de maatschappelijke participatie? In: P. Dekker (red.), *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society* (p. 69-83). Driebergen: Synthesis.
- Bekkers, R. en S. Ruiters (2009). Generatieverschillen in maatschappelijke waarden en vrijwillige inzet. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud* (p. 178-194). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den (2006). Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie. In: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (p. 139-164). Utrecht: Spectrum.
- Berg, J. van den, en B. van den Braak (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse Politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden 1970-2004. In: C. van Baalen en W. Breedveld (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis 2004. Het democratisch ideaal* (p. 69-81). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Blokland, H. (2008). *Een lange leegte. Over maatschappelijk onbehagen, politieke competentie en het plannen van een toekomst*. Kampen: Klement.
- Bolkestein, F. (1992). *Woorden hebben hun betekenis*. Amsterdam: Prometheus.
- Bovens, M. (2006). *De groeiende kloof in de diploma-democratie*. In: *NRC Handelsblad*, 9 december 2006.
- Broek, A. van den (1996). *Politics and generations. Cohort replacement and generation formation in political culture in the Netherlands*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Brounts, H.M.J. en E.J.M. Wolak (2001). Rapport van een kwalitatief onderzoek (groepsdiscussies) in het kader van het project Civil Society. Maastricht: R&M.
- Busken Huet, C. (1882). *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw. Eerste deel*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink.
- Cruchten, J. van, en R. Kuijpers (2008). Leden vakbonden. In: *Socialeconomische trends*, eerste kwartaal, p. 47-48.
- Dekker, P. (nog te verschijnen). Waar zit de pijn? In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Verdiepingsstudie cob 2009* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en A. van den Broek (2006). Is volunteering going down? In: P. Ester, M. Braun en P. Mohler (red.), *Globalization, value change, and generations* (p. 179-205). Leiden/Boston: Brill.
- Groenendijk, L.F. en B.B. Roberts (red.) (2004). *Losbandige jeugd: jongeren en moraal in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*. Hilversum: Verloren.
- Grotenhuis, M. te (1999). *Ontkerkelijking: oorzaken en gevolgen*. Nijmegen: SOCON.
- Guenther, J. von (1958). *Religiöse Lyrik des Abendlandes*. Frankfurt am Main: Ullstein Buch.

- Hagendoorn, L. en J. Janssen (1983). *Rechtsomkeer. Rechtsextreme opvattingen bij leerlingen van middelbare scholen*. Baarn: Amboboeken.
- Hart, J. de (2005). *Landelijke verenigd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hart, J. de (nog te verschijnen). *Zwevende gelovigen. Oude religie en nieuwe spiritualiteit*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hart, J. de, en P. Dekker (2009). Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en P. Schyns (red.), *De sociale staat van Nederland 2009* (p. 239-270). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hustinx, L. (2009). De individualisering van het vrijwillig engagement. In: G. Buijs, P. Dekker en M. Hooghe (red.), *Civil society; tussen oud en nieuw* (p. 211-224). Amsterdam: Aksant.
- Huisman, C. en E. Stoker (2010). Vastgelopen in de pensioenpolder. In: *de Volkskrant*, 11 september 2010.
- Ingen, E. van (2009). *Let's come together and unite* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Jennings, M. en L. Stoker (2004). Social Trust and Civic Engagement across Time and Generations. In: *Acta Politica*, jg. 39, nr. 4, p. 342-379.
- Kennedy, J. (2009). *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Knippenberg, H. (2005). Selling churches and building mosques. In: H. Knippenberg (red.), *The changing religious landscape of Europe* (p. 88-106). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Knippenberg, H. en S. de Vos (2008). Vroege ontkerkelijking in Nederland. In: I. Maas, M.H.D. van Leeuwen en K. Mandemakers (red.), *Honderdvijftig jaar levenslopen*. Amsterdam: Amsterdam University Press (pp. 97-126).
- Langeveld, M.J. (1952). *Maatschappelijke verwildering der jeugd*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Mannheim, K. (1999 [1943]). *Diagnosis of our time. Collected works of Karl Mannheim*, deel 3. Londen: Routledge.
- McKay, H. (1997). *Generations*. Sydney: Macmillan.
- Morales, L. (2002). Associational membership and social capital in comparative perspective. In: *Politics & Society*, jg. 30, nr. 3, p. 497-523.
- Müller, O. en D. Pollack (2009). Churchliness, religiosity and spirituality. Western and Eastern European societies in times of religious diversity. In: *What the world believes* (p. 399-416). Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.
- Musick, M.A. en J. Wilson (2008). *Volunteers, a social profile*. Bloomington: Indiana University Press.
- Pickel, G. (2009). Secularization as a European fate? In: G. Pickel en O. Müller (red.), *Church and religion in contemporary Europe* (p. 89-122). Wiesbaden: vs Verlag für Sozialwissenschaften.
- Prakke, H.J. (1960). *De 'seismograaf-functie' der jongere generatie*. Assen: Van Gorcum.
- Putnam, R. (1993). *Making democracy work*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Ridder, J. den, en P. Dekker (nog te verschijnen). Het jaar 2009 in perspectief. In: P. Dekker en J. den Ridder (red.), *Verdiepingsstudie COV 2009* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Righart, H. (1995). *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Schudson, M. (1999). *The good citizen. A history of American civic life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Schuyt, K. en E. Taverne (2000). *1950: Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Secker, W. (1991). *Ministers in beeld. De sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: dswo Press.

- Skocpol, T. (2004). *Diminished democracy. From membership to management in American civic life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Thoreau, H.D. (2006 [1854]). *Walden and other writings*. New York: Adamant Media Corporation.
- Tilley, J. (2002). Political Generations and Partisanship in the UK, 1964-1997. In: *Journal of the Royal Statistical Society Series A (Statistics in Society)*, jg. 165, nr. 1, p. 121-135.
- Yang, Y., J. Wenjiang en K. Land (2004). A methodological comparison of age-period-cohort models. The intrinsic estimator and conventional generalized linear models. In: *Sociological Methodology*, jg. 34, nr. 1, p. 75-110.
- Zielonka-Goei, M.L. en R. Hillebrand (1988). De achterban van parlementariërs. Kiezers en partijleden. In: *Jaarboek DNPP 1987* (p. 116-137). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.